

Óze Eszter

Modernizmus, higiénia és a kiállítási komplexum

Részletek a Szentpétervári Higiéniai Múzeum történetéből *

Jelen tanulmányban az 1851-es viláikiállítás után, a 19. század második felében és a 20. század elején kialakult népegészségi és higiéniai múzeumok kultúr-történetével, ezen belül pedig a szentpétervári Higiéniai Múzeummal (Muzei Gigieny) foglalkozom. A múzeum egyik megkülönböztető sajátossága volt, hogy megalakulásakor elsősorban egy meghatározott társadalmi osztály – a munkás-ság – egészségügyi, erkölcsi és politikai nevelését szolgálta. Tanulmányomban az intézmény 19. század végi és 20. század eleji kiállítási praxisát vizsgálom három korszakban: a Higiéniai Múzeum történetének bemutatásához az 1893-as, 1913-as és 1928-as kiállításokat tartottam a megfelelőnek. Az 1893-ban és 1913-ban megrendezett időszaki kiállítások az épülettel még nem rendelkező múzeum előtörténetéhez kapcsolódnak, míg az 1928-as kiállítás a már 1917-ben újjáalakult, állandó hellyel rendelkező intézmény ismertetésére alkalmas. A három tárlatot nemcsak eltérő időszakokban mutatták be, de helyszínei és szervezői is mások voltak, így elsősorban a megfogalmazott célok, a kiállított tárgyanyag rekonstrukciója, a múzeumi nyilvánossághoz kötődő ismert adatok és a vizsgált témák mentén elemezem őket. A három kiállítás vizsgálatával összehasonlítható a forradalmi és a cári higiénia-propaganda, a viláikiállításokhoz hasonlóan pavilonokban felállított, efemer higiéniai kiállítások és az intézményesült múzeumi térben létrejövő reprezentáció rendje. A különbségeken és hasonlóságokon keresztül elemezhetővé válik a kiállítások retorikája és technológiája, valamint a változó egészségügyi rendelkezések bemutatása is. A reprezentáció alapján azonban, minden különbség ellenére kimutatható, hogy a higiénia-ához kapcsolt beszédmód mindhárom esetben megfelel a modernizmus hatása alatt álló haladás retorikájának, és a társadalomszervezés utópikus elveihez igazodik.¹

A következőkben a higiéniai diskurzus 20. század eleji propagandáját a reprezentáció csúcshintézményeként számontartott nyilvános múzeum történetén keresztül

* A Szentpétervári Higiéniai Múzeum kutatását a „The Center for Experimental Museology – VAC-Foundation” támogatta, az intézet 2019-ben angol nyelven közli a tanulmányt. Kutatási asszisztens: Dohi Gabriella.

¹ Az elmúlt években az orosz és szovjet medicina és higiénia történetét számos aspektusból vizsgálták: többek között a forradalmi és a cári népegészségügyet hasonlították össze a forradalmi Oroszország higiénijára és testkultúrájára koncentrálnálva, kiemelték az utópia és a férfítést kapcsolatait, vizsgálták a higiénia apparátusait és a fajhigiénia történetét.

mutatom be. Célom, hogy a szentpétervári Higiéniai Múzeumot példaként kiemelve összekapcsoljam a biopolitika és a biohatalom Foucault-i fogalmát a higiénia történetével. Elfogadva Foucault a fogalmakhoz kapcsolt terminológiáját és kronológiáját, amellet érvelek, hogy a higiéniai múzeumok az önmagát megkonstruáló biohatalom reprezentációjának elsődleges apparátusaként is felfoghatóak. Mindezeket szem előtt tartva, elsősorban a következő kérdésekre keresem a választ: hogyan vált bemutatható eszközévé az aktuális politikai hatalom számára a közhigiénia és a populáció medikalizálása, tehát a standardizált (higiéniai) szabályok szerinti gyógyítás? Milyen az a test, és melyek azok a témák, amelyek megjelenhetnek a higiéniai múzeumban? Hogyan változik a medikalizálás reprezentációs intézménye a késő cári és a forradalmi Oroszországban, az ipari kapitalizmus gépesített univerzumában?

Oroszország egészségügyi és higiéniai állapota: 1893 – 1913 – 1928

A közhigiénia reprezentációjával a századfordulón és a 20. század elején Szentpéterváron bemutatott három higiéniai kiállítás elemzésének tükrében foglalkozom. Ezek az 1893-ban megrendezett Összorosz Higiéniai Kiállítás, az 1913-as Higiéniai Kiállítás és az 1928-ban, a Higiéniai Múzeum 10. jubileumára rendezett kiállítás.²

Ahogy John F. Hutchinson kiemeli N.A. Veljainov, a cári orvosi adminisztráció fejeként működő főorvos 1905-ös jelentése alapján, Oroszország a 20. század hajnalán kifejezetten egészségtelen helynek számított, ahol a polgári lakosság egészsége háttérbe szorult a hadsereg és a flotta egészségügyi ellátásával szemben. Bár a higiéniai állapotot Veljainov a populáció kulturális állapotától és gazdasági jólététől függőnek tekintette, mégis egy szisztematikusan kiépített rendszer és az orvosi-szsanitárius felügyelet létrehozását szorgalmazta. Elsősorban a magas halálozási arány, az alacsony várható élettartam, a sokféle járvány és népbetegség, valamint a vízellátás, a víz és az élelmiszerek szennyezettsége okozta a fő higiéniai problémákat. E problémahalmaz fő oka az lehetett, hogy a cári egészségügyi rendszert a 19. század elején alakították ki, száz évvel későbbre pedig már elavult formában működött. Bár az 1860-as „nagy reformok” után az ország változott, dolgoztak az ipar megerősítésén, a vasúthálózat és a Kelettel kialakított kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésén, illetve a regionálisan kialakult orvosi ellátórendszer (*zemstvo medicina*) is sokat javított a helyzeten, ám a közegészségügy nem változott számottevően.³

Az 1893-ban megrendezett hatalmas Összorosz Higiéniai Kiállítás helyszínének, időpontjának és szerepének megértéséhez fontos figyelembe venni azt a tényt, hogy 1892–93-ban rendkívül pusztító kolerajárvány söpört végig az országon, mely mind a legnagyobb presztízzsel bíró Pirogov Orvostársaságot, mind a cári bürokráciát

² A Higiéniai Múzeum jelenleg is az 1919-ben alapított helyén működik (Ital'janskaya Ulitsa, 25.), ám az alapítás éveiből származó repertórium hiányzik, tárgyanysága igen kisszámú. Így a kutatáshoz használt törzsanyag elsősorban a múzeum folyóirat- és könyvtárának anyagaira, illetve az Orosz Nemzeti Könyvtár folyóirataira támaszkodik a másodlagos szakirodalom mellett.

³ HUTCHINSON, 1990. 2–26.

változtatásra ösztökélte.⁴ Minthogy az egészségüggyel kapcsolatos feladatkörök különböző minisztériumok között voltak felosztva, más és más állami szerv felelt a vasutak, iskolák, vagy a börtönök irányításáért, így a közös törvényhozás nem érvényesülhetett. Ezt a problémát érzékelve a reformokat sürgetők egyik tábora S. P. Botkin vezetésével erőteljes centralizációt javasolt. A reformerek másik tábora a lokális, de összefüggő ellátási rendszer (*zemskij medicina*) megerősítése mellett kardoskodott. Fontos kiemelni, hogy ez azt jelenti, hogy az egészségügy problémája egyfajta oppozícióként jelent meg a cári uralommal szemben, ugyanakkor a cári adminisztráció tagjai is kritizálták mindezt belülről. Végül ugyan hathatós és valós változtatásokat nem hajtottak végre, de megrendeztek egy reprezentatív kiállítást. Mindez jól jelzi, hogy a cári adminisztráció fenntartotta magának a kizárólagos jogot, hogy a népesség testéről és egészségéről állításokat fogalmazhasson meg.⁵ A reprezentáció tétje tehát annak kérdése volt, hogy mi mutatkozik meg a testek feletti kontroll kapcsán: az egyszerre működő paternalista humanizmus vagy a monopol autoritás?

Az 1893. május 21-én nyílt meg az első Oroszországi Higiéniás Kiállítás, melynek fővédnöke maga Pavel Alexandrovics nagyherceg volt, rendezője pedig az Orosz Népegészségvédelmi Társaság. A kiállítás kritikája szerint a higiénia fontos *tudomány*, mivel feladata, hogy megőrizze az *életet* és az *egészséget*. Az egészségügy fent említett széttagoltságát jól illusztrálja, hogy mind a Belügyminisztérium, mind a Hadügyminisztérium, a Nemzetgazdasági-, Tengeri-, Nemzeti Felvilágosítás minisztere alakítója volt a kiállításnak, de a szervezők között ott találjuk a Birodalmi Orosz Technikai Társaságot, a Birodalmi Kísérleti Medicina Intézetét és a Szentpétervári Egyetemet is.⁶

Az 1913-as kiállítás előkészítése, bár a világháború előestéjén rendezték meg, még inkább a fent vázolt problémákra és az 1905-ös forradalom következményeire reagált, nem a háborús háterszág a következő években felerősödő problémáira. Az 1893-as kiállítás óta a járványok (elsősorban a kolera) megfékezése, vagy az egészségügyi apparátus megreformálása változatlan maradt, ugyanakkor ezekhez új megoldandó feladatok és problémák adódtak. Az 1905-ös forradalmat követően a közösségi orvosok (*zemstvo medicina*) és az államapparátus között még erőteljesebben kiéleződött az ellentét. 1905-ben mind a liberális orvosértelmiség, mind a közösségi orvosok úgy gondolták, hogy az erősebb, egészségesebb, demokratikus Oroszország szinte már karnyújtásnyi távolságban van. Ugyanakkor az egészséges népesség elképzelése még inkább utópiának bizonyult részükről, mint korábban, mivel, aki a forradalomban részt vevő orvosok közül túl is élte a megtorlásokat, és esetleg tovább is dolgozott, az egy teljesen kilátástalan helyzetben kezdte újra a munkát. Mindemellett a reformokat sürgető orvosok között több ellentét körvonalazódott 1913-ig: kialakult egy generációs ellentét az 1905-ös kudarcot túlélő, majd az utánuk a szakmába kerülő fiatalabb nemzedék között, illetve részben ezzel összefüggésben az általános orvoslást gyakorló *zemskij* orvosok

⁴ HUTCHINSON, 1990. 4.

⁵ A gyarmatok kapcsán vö. ARNOLD, 1993.

⁶ Журнал, 1893. 571.

és a szakma professzionalizálódása miatt már szakosodott orvosok között.⁷ Az elmentét az egészségügyi államapparátus képviselői és a reformokat sürgető orvosok között még mindig fennállt, ugyanakkor az állam részéről is élénk figyelem követte a közegészségügy változásait, melynek oka lehetett a halálzási adatok folyamatos emelkedése.⁸ Közvetlenül az 1913-as kiállítás előtt a közegészségügy reprezentációjával kapcsolatban két jelentős esemény történt: egyrészt elindult az első higiéniai foglalkozó havilap, a *Gigienii i Sanitariiya*, másrészt 1911-ben Drezdában a Higiéniai Kiállításon részt vett Oroszország, amelynek nagy részét egy évre rá Szentpéterváron mutatták be.⁹

1912 után nem csak a forradalmi időszak és a háború terhelte meg a népességet: 1919–1923 között a népesség negyede éhezett, melynek következtében a legyengült immunrendszereket könnyen támadták meg a különböző fertőzések. 1916–1932 között tízmillió halálos áldozata volt a tífusznak (1918–1921: 5.763470), a kolerának (1918–1921: 368.390), a vérhasnak (1.665645), a spanyol láznak és a pestisnek.¹⁰ Ahogyan Tricia Starks rámutat, a bolsevikok beteges, legyengült népességet és katonailag gyenge államot örököltek, így érthetővé válik, hogy miért tartotta Lenin rendkívül szükségesnek a népesség egészségesebbé tételét, és miért fonódott össze olyan szorososan a „harc a szocializmusért” az „egészségért vívott harc”-cal.¹¹ 1918 után¹² az egészségügyi rendelkezések kiterjedtek a lakhatási viszonyok, munkakörülmények és a mindenki számára elérhető közegészségügy fejlesztésére.¹³ 1918-tól kezdve új egészségügyi szervezeteket hoztak létre, mint például az Anya- és Csecsemővédelmi Szervezetet (1920) vagy a fertőzésekkel mint társadalmi problémával foglalkozó Közegészségügyi Népbiztosságot (Narkomzdrav).¹⁴ 1927-ben egészségügyi rendeletet hoztak, mely érintette a nemi betegségek, az abortusz, a prostitúció és a fertőzések kezelését is. 1938-as sajtója szerint „*a nemibetegségek ellen való küzdelemben a törvényhozás segít, mert a bíróság, vagy a rendőrség segítségével vetik alá az embereket a kezelésnek, mindenkinek muszáj a teljes gyógyulásig kezeltetni magát... a házasság és család törvénye arra kötelezi a házasulandókat, hogy igazolást adjanak arról, hogy tájékoztatták egymást a nemi állapotukról*”. A fertőzésekkel kapcsolatban pedig „*bűnügyként tekintik a fertőzést és közmunkára küldik a felelőst, vagy elzárással büntetik 6 hónaptól 3 évig*”.¹⁵ 1928-ra nemcsak új intézményeket alapítottak és szerveztek át a közegészségügy témájában, hanem a propaganda eszközeit és helyeit is kiépítették: 1928-ban a Higiéniai Múzeum vált e reprezentáció egyik fő helyszínévé. A propaganda változását az 1919-es évektől az 1920-as évek végéig a múzeum céljai mentén is végigkövethetjük, ahogyan a múzeum kiadványában megfogalmazták:

⁷ Vö. HUTCHINSON, 1990. 50–108.

⁸ HUTCHINSON, 1990. 78.

⁹ ГИГИЕНА И САНИТАРИЯ, 1912. 473.

¹⁰ STARKS, 2008. 211.

¹¹ STARKS, 2008. 3.

¹² Vö. HUTCHINSON, 1990. 173–197.

¹³ STARKS, 2008. 3.

¹⁴ Vö. SOLOMON, 1990. 175–199.

¹⁵ ВЕНЕРИЧЕСКИЕ БОЛЕЗНИ И БОРЬБА С НИМИ, 1938.

„1919. február 21-én nyílt meg az Egészségvédelmi Múzeum. Azokban a nehéz időkben a múzeum feladatai a fertőző betegségekhez kötődő ismeretterjesztés, egyéni és közösségi küzdelem intézkedéseinek bemutatása volt. Azóta megváltozott felépítése, mert most a múzeum 10. születésnapján a szanitárius felvilágosításon és tömegnevelésen keresztül a munka és a lét egészségésítésének érdekében dolgoznak, mely a kulturális forradalom egyik alapvető eszköze.”¹⁶

*A társadalomszervezés utópikus tervei:
kozmosz biopolitika és a szabályozás mechanikája*

Az elemzés keretétül a Michel Foucault által bevezetett biopolitika-fogalom szolgál, mely egy új típusú hatalomgyakorlási mechanizmust jelöl, amelynek során az emberi faj alapvető biológiai jegyeinek vizsgálata a hatalomgyakorlás stratégiájának eszközévé válik. A hatalom újfajta technológiája a hatalmi diskurzusok és a 19. század végi biologizáló teóriák közötti kapcsolat működését is magyarázza.¹⁷ Az egyik legfőbb kérdés, hogy a hatalom, mely elsősorban a már nem a fegyelmezés és az élet kioltásának eszközeivel működik, hogyan gyakorolja az emberi élet feletti hatalmat. A biopolitika tehát az életéselyeket formálja a halál feletti hatalom helyett, ami az élet elvételével fenyeget. Ugyanis Foucault szerint a 19. században az élet feletti kizárólagos hatalom, a teljes kontroll és a halál „engedélyezése” váltak meghatározó módszerekké, mely változás a hatalom eljárásainak átalakulásához vezetett.¹⁸ E hatalom a demográfiai mutatókon, a népesség termékenységének és halálozási idejének szabályozásán keresztül működik. Tárnya pedig ennek megfelelően nem az egyén teste, hanem a *“nép teste rengeteg fejjel”*, a népességé, melynek biológikumát tudományosan vizsgálják és szabályozzák, és amely gazdaságilag, tudományosan és politikailag is a hatalom problémája.¹⁹ Feltételezésem szerint e hatalom kiemelt eszköze a propaganda és a reprezentáció. Ha megvizsgáljuk a Higiéniai Múzeum három kiállítását, azt láthatjuk, hogy bár különböző tartalommal és reprezentációs technikákkal, ám a demográfia és ennek eszköze, a statisztika, mindhárom időszakban hangsúlyosan megjelent a múzeumban.

1893-ban a város Statisztikai Bizottsága külön részt kapott a kiállítótérben, ahol elsősorban a népességre vonatkozó adatokat prezentálták: Szentpétervár lakosságának összetételéről, születési- és halálozási rátáiról (nem és kor szerint lebontva), várható élettartamáról, valamint a járványok és a különböző foglalkozások káros hatásairól voltak kiállítva diagramok és kartogramok összehasonlítva Varsó, Párizs, Moszkva és Berlin egynemű forrásaival.²⁰ A központi pavilonban bemutatott statisztikai adatok közül kiemelkedtek a város lakosságának folyamatos növekedését bizonyító adatok: a lakosság természetes változása 1764–1892 között, a tősgyökeres és a beköltözött lakosság aránya és életkori összetétele a város kerületeire vonatkozóan, nemek és életkor szerinti bontásban az 1890-es népszámlálás alapján,

¹⁶ ПУТЕВОДИТЕЛЬ, 1928.

¹⁷ FOUCAULT, 2003.

¹⁸ FOUCAULT, 2003. 247.

¹⁹ FOUCAULT, 2003. 241–245.

²⁰ КАТАЛОГЪ, 1893.

valamint a halálozási adatok négyévenkénti bontásban. A születési–betelepülési és halálozási adatok mellett a termékenységre vonatkozóan végeztek jelentős adatgyűjtést: a házasságkötéseket, férjezett és nem férjezett nők termékenységét mérték és hasonlították össze a berlini ismert adatokkal, valamint a törvénytelen és a halva születések számát listázták.²¹

1913-ban már a korabeli kritikák is arra panaszkodtak, hogy túl sok diagramot és statisztikát látni a bemutatott tárgyak mellett, kevés magyarázattal, így pedig célját sem éri el, sőt inkább elrettentőnek tűnik.²² Az 1893-as kiállításához képest változás, hogy a demográfiai mutatók mellett megjelentek a munkavédelemmel és az orvosi statisztikákkal kapcsolatos adatok is. Utóbbiaknak külön részleget rendeztek be orvosi statisztika és epidemiológia néven, ugyanakkor a kritikák szerint ez nem igazán felelt meg az elnevezésének, mivel elsősorban itt is demográfiai adatokat mutattak be. 1893 óta az adatok részletessége is differenciálódott: többek között a házasságkötések, születések és halálozások arányát, vagy a lakosság fizikai tulajdonságait vizsgálták, és az ehhez kapcsolódó dokumentumokat állították ki kor, nem, családi állapot, felekezeti hovatartozás, képzettség szerint. A fertőző betegségek (TBC, malária, szifilisz) állandó terjedése még mindig megoldatlan probléma volt, így ezek területi eloszlásainak arányszámait is grafikonokon modellezték.

Az 1920-as években ismét változott a reprezentált adatok jellege és mértéke is. Az 1919-ben megalapított múzeumban már nem volt külön statisztikai részleg, ugyanakkor a statisztika mint az államleírás egyik kiemelt eszköze továbbra is a reprezentációs gyakorlat része maradt, kissé szubtilisebb módon használva: a Szentpétervári Egészségügyi Felvilágosító Iroda kiállításvezetői alapján a fertőzésekre (tifusz, diftéria, skarlát, kolera, szamárköhögés), a nemi betegségekre, valamint az anya- és csecsemővédelemre vonatkozóan jelentek meg pontos számadatok a kiállítóterben. Jellemző, hogy a cári Oroszországgal összehasonlítva prezentálták az adatokat, illetve az 1917 óta létrehozott új intézmények, mint az Anya- és Csecsemővédelmi Szervezetet, vagy a Néptáplálási Szervezet (Narpit) eredményei mentén.

Annak kérdése, hogy milyen adatokat gondoltak bemutatásra érdemesnek, nemcsak azért fontos, mert jelzi, hogy milyen az ország egészségügyi állapota, hanem azért is, mert megmutatja, hogy mi a vizsgálatok tárgya, és milyen szempontból tartják érdemesnek a vizsgálatra. Ahogy a kiállításokon bemutatott adatok alapján láthatjuk, a biopolitika mechanizmusa nem fegyelmező eljárásokkal, sokkal inkább statisztikák és előrejelzések révén működteti önmagát. Célja a léptékéhez igazodik, vagyis nem az egyént akarja megváltoztatni, hanem a népességet szeretné formálni és alakítani, determinálni, általános karakterét megragadni. Vagyis, a hatalom elsődleges eszköze itt már nem a nevelés, hanem az általános dinamikus állandóság (a *homeosztázis*) létrehozásához szükséges technológiák halmaza.²³ Úgy látszik tehát, hogy a higiéniai kiállítások jelentős részét kitevő statisztikai részlegek az általános életfolyamatok vizsgálatát prezentálták, nem egyszerűen a szubjektumok, hanem a népesség jellemzőinek változóira koncentrálván.

²¹ КАТАЛОГЪ, 1893.

²² ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА, 1913. 20.(26); ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА, 1913. 20.(42).

²³ FOUCAULT, 2003. 246–249.

A népesség általános karakterének vizsgálatához a demográfiai számítások és előrejelzések mellett még két fontos témakör és eszközkészlet tartozik, mely reprezentációra is érdemesnek számított: egyrészt az általánostól különböző „degeneráció”, másrészt a munkavédelem és a gondoskodáshoz kapcsolódó intézményrendszer bemutatása. A népesség gazdasági és politikai problémaként való észleléséhez hozzátartozik, hogy az erőforrások felmérései hogyan működtetik a statisztikát mint az államleírás eszközét: miután a hadra foghatóakat, az adózókat, a termékeket és a munkaerőként számontartottakat már elemezték, és kalkuláltak velük, a következő cél a társadalom fizikai erőnlétének és erkölcsi tisztaságának biztosítása volt. A *homeosztázis* fenntartásához tehát két irányelv betartása bizonyult szükségesnek: egyrészt, hogy a különböző deviációkat és fogyatékoságokat ki kell szelektálni, másrészt pedig, hogy az ilyenformán egységesített társadalom fizikai erejét a gondoskodó intézményrendszeren keresztül kell biztosítani.²⁴

Mindez szorosan kapcsolódik a modernizmusban gyökerező utópikus társadalomszervezéshez, amely az emberi test és a nemzetközösség megtisztulását és megújulását szorgalmazta.²⁵ Az ipari kapitalizmus töretlen haladásba vetett hite, a modern tömegtársadalom kialakulása, valamint a természettudományok gyors fejlődése és a darwinizmus térnyerése a társadalom változtathatóságának lehetőségét kínálta. Az evolúciós biológia 19. századi megjelenése a társadalomtudományokra is erőteljes hatással volt, egymással versengő biologizáló paradigmák jöttek létre, melyek a társadalmi jelenségekhez kínáltak új megközelítéseket. A kiállítóterben mindez elsődlegesen az egység bemutatásán keresztül, illetve a negatív és pozitív példaként bemutatott egyéni viselkedésformák, valamint a testhasználat tiltott és propagált meghatározásában mutatkozott meg. Az egyén viselkedése, testhasználat és egészsége tehát azért volt kiemelkedő vizsgálati adat, mert az egyénben megnyilvánuló bármifajta negatívként értékelt változás generációról generációra öröklődik tovább, így pedig az egész nemzetre hat. A szociális egészségügy örökéletani vetülete és a közegészségügy kapcsolata vált ez alapján bemutathatóvá.

A Higiéniai Múzeumban az említett *homeosztázis* reprezentációjának egyik példaként az 1913-as kiállítás statisztikai részlegében bemutatott fizikai fogyatékoságok elterjedését (például sükettség, vakság), s ezek nyugat-európai adatokkal való összehasonlítását emelném ki.²⁶ Az alkoholfogyasztással összefüggésben kiállított adatok vizsgálata ugyanígy a tiltott viselkedést és az ezzel szembeállított „jó gyakorlatokat” bemutató csoportba tartozik: mérést készítettek, hogy a különböző országokban mennyit költenek a munkások alkoholra, ez pedig milyen összefüggésben áll a megbetegedésekkel, valamint az élve- és halvaszületések számával. Az elfogyasztott alkohol tehát nemcsak a könnyebb megfertőződés veszélyével áll összefüggésben, hanem az előre nem tervezett születésekkel is, mely folyamatok mind a népesség gyengítését idézik elő, tehát megelőzésük érdekében állami

²⁴ FOUCAULT, 1978. 54; FOUCAULT, 2003. 244.

²⁵ Szövegemben az eugenikai és fajbiológiai mozgalomra és annak reprezentálására nem térek ki, ám a téma bővebb ismertetéséhez lásd: ADAMS, 1990; STROBEL, 2013; WEIDLING, 1992; SPEKTOROWSKI, 2004; KHOZ, 2013. 591–610.

²⁶ ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА, 1913. 20(42). 1143.

közhygiéniai propagandával kell tenni.²⁷ A népesség egészségügyi állapotát veszélyeztették még a fertőző betegségek, melyekkel szemben a kormányzati ellenállás a degeneráció felismerésében és annak kezelésében nyilvánult meg. A kiállítás a pestis és a kolera elleni védekezésben a kezelési módok mellett a határvédelem ügyét tárgyalta kiemelten. A pestist „ázsiai vendégként” nevezték meg, és elképzelésük szerint ezért mint betolakodó ellen kellett küzdeni, nem pedig mint a lakosság körében egyre terjedő fertőző kór ellen. A kritikák szerint a kiállítás szervezői gazdagon illusztrálták a karanténok és orvosi vizsgálatok működését, illetve az iszlám vallású lakosság külön vizsgálatát. A munkavédelemmel és a balesetbiztosítással kapcsolatos adatok már 1893-ban megjelentek a tárlatokon, a statisztikai részlegben annak demográfiai vetületét kiemelve, amivel az egyes foglalkozások körében rendszeresen bekövetkező halálozásokat vizsgálták.²⁸ A kiállítás egyik pavilonjában a kritikák alapján valószínűleg külön részlegben foglalkoztak azokkal a gyárakkal, melyek a munkásbiztosításban és a lakhatási kérdés megoldásában jártak élen. Olyan példákat prezentáltak, ahol már bevezették a betegbiztosítást, és bemutatták az ország egyetlen gyárát, ahol fix 8 órás munkaidő szerint dolgoztak. Külön téma volt a Loigatskaya gyár munkáslakástelepe, ahol helyben lehetett kerettet művelni, a gyár területén élelmiszert vásárolni és mosodába vinni a ruhákat.²⁹ 1913-ban változás történt a kiállítási gyakorlatban, ugyanis egyes példamutató gyárakat nem emeltek ki külön, hanem helyettük új témaként beemelték a baleset-elhárítást, illetve prezentálták a gyerekhalandóság számait a gyárakban. 1928-ban az egészséges testekben megnyilvánuló egység reprezentációja ismét új elemekkel és megközelítésekkel gazdagodott. Ahogyan Tricia Starks rámutat, a „szovjet test” a szocialista utópia egyik fő alkotása volt, ehhez kapcsolódóan az egészség megőrzése pedig az egyén kötelessége, a túlélés és a politikai változás lehetőségének kulcsa.³⁰ Az 1928-as kiállítás fő retorikai eleme a szovjet testek homeosztázisának bemutatásában a régi rend ellenében megjelenő új egység volt. Az egészséggel kapcsolatban nem támogatott vagy tiltottnak minősített gyakorlatokat és viselkedési formákat a cári Oroszország felépítéséből, a régi rend rossz működéséből eredeztették. Állandó körforgást mutattak be az egyének viselkedése és (az azokból eredő) betegségei között, melyek megszüntetését egyedül a rendszer megváltoztatásával tartották elképzelhetőnek, tehát politikai tettel. Ennek értelmében a szociális betegségek (ebbe a kategóriába sorolták például az alkoholizmust, vagy a nemi betegségeket is) megjelenését a kapitalista rend következményének tekintették, amelyek jó alapot biztosítanak a fertőző betegségeknek. Utóbbiak a nemzet degenerációjáért felelősek, ami pedig – bezárva a körforgást – szintén táptalajul szolgál a betegségek kialakulásának. A fertőző betegségek részlegének kiállításikísérő kiadványa így fogalmaz:

²⁷ ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА, 1913. 20(42). 1143.

²⁸ КАТАЛОГЪ, 1893.

²⁹ Itt 8 órás munkaidőről nem esett szó, így, bár a munkáslakások valóban megfelelhetek a higiéniai normáknak, a munkaerő kihasználása egy olyan területen, ahol minden elérhető volt az iskolától a mosodáig, könnyen elképzelhető. Illetve arról sem szabad elfeledkezni, hogy a kiállítás közösségi gyűjtésen keresztül összeállított tárgyanyaggal dolgozott, tehát az egyes gyáraknak komoly reklámot jelentett megjelenni. (ЖУРНАЛ, 1894. 187.)

³⁰ STARKS, 2008. 4.

„...a kapitalista rendszer hozadéka az alkoholizmus, az udvariatlanság és erkölcstelenség, e régi rend mennyi kárt okozott, mennyi életet vett el saját rothadtságával. Ezek a dolgok nagyszerű talajt képeznek a fertőző betegségek terjedéshez. Ilyen nagy megbetegedési és halálozási arány egy országban sincs a fertőző betegségekkel kapcsolatban. Most, 1928-ban, a fertőző betegségek száma visszaszorult a felére, de még mindig az 1. helyen állunk a többi országgal összehasonlítva. Azért lehet pedig ez, mert a régi rend gyökerei (maga a kapitalizmus) legyengítik az ember szervezetét, a betegségek pedig emiatt terjednek a városban és a környékén.”³¹

A fertőzött és a fertőzést terjesztő személyek a politikai változásáért dolgozó, egészségükre és a munka szolgálatába állítható testükre vigyázó egyének ellenében kerülnek megjelenítésre számadatok, valamint a körülményeik és a beteg szerveik bemutatása által. Emellett a betegségek és a népesség közötti kapcsolat keretein belül mutatják be az alkoholizmust mint társadalmi betegséget,³² a nemi betegségeket mint a „kapitalizmus útítársait”³³ és összességében a betegségeket mint nemzeti megpróbáltatásokat.³⁴

Az egyén testére, életére koncentrááló hatalom hatására a halálhoz tartozó képzetek is gyökeresen átalakulnak. Az orvostudomány és a közhigiénia eredményei közösen funkcionálhatnak tovább, mivel a hatalom az egészségügy kontrollján, az ehhez tartozó tudás normalizálásán dolgozik a „higiénia megtanítása és a népesség medikalizálása” jelszavak alatt.³⁵ A hatalomnak tehát nincs kontrollja a halál felett, de a halálozást befolyásolni tudja.³⁶ Vagyis ahogyan a népesség túlélése statisztikai cél lett, úgy az egyén halálát a hatalom elkerülhetetlennek tartva, magánügyként kezeli.³⁷ Ugyanakkor tovább kell gondolnunk a modernitás haladásretorikáját követve, hogy mi történik akkor, ha a biohatalom radikalizálódik? Mi történik akkor, ha nemcsak a népesség, de az egyén természetes halálával szemben is megindul a küzdelem?

³¹ ПАМЯТКА К САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЭКСКУРСИИ В МУЗЕЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ, 1928.

³² Az 1928-as kiállítás 10. szobája kizárólag e témával foglalkozott. Célja szerint bemutatta, hogy az alkohol „szétronsolja az országot, mert nagy mennyiségű a kenyér pazarlására [az előállításához – sic!], csökkenti a termelőerő hatékonyságát a munkakerülés miatt, szétrombolja a családot az elszegényedés miatt”. A kiállítás végigvette az alkoholizmushoz fűződő nemzetközi és orosz statisztikai adatokat, szokásokat, melyek az alkoholfogyasztáshoz társultak, és a küzdelem lehetőségeit ellene. (ПУТЕВОДИТЕЛЬ, 1928.)

³³ „A cári országokban az abortusz büntetett volt, ám a Szovjetunió nem bünteti, ha orvos hajtja végre, de az egészségvédelmi szervek világosan állást foglalnak károsága miatt. Az anya és csecsemővédelem intézményeiben a megelőzést oktatják.” ПУТЕВОДИТЕЛЬ, 1928. „A kapitalizmus útítársai a nemi betegségek, a rendszertelen, házasságon kívüli, esetleges nemi kapcsolatokba taszítja az embert, másrészt prostitúciót szül.” Leningrádi Szanitárius Kultúrház. Nemibetegségek, ellenük való küzdelem (anyag a felolvasónak). 1938. Higiéniai Múzeum, Szentpétervár: 38–8/1206.

³⁴ „Sokféle nemzeti megpróbáltatás volt már, most fejeződött be a nagy kolerajárvány és elkezdett megjelenni a kiütéses tífusz.” Egészségvédelmi Múzeum-Kiállítóhely, Petrograd, Állami Kiadó. 1920. Mi az a kiütéses tífusz és hogyan óvd magad a megbetegedéstől? Higiéniai Múzeum, Szentpétervár: 37.75.7.267.

³⁵ FOUCAULT, 2003. 241.

³⁶ FOUCAULT, 2003. 248.

³⁷ GROYS, 2016. 8.

Michael Hagemeister és Boris Groys részletesen mutatják be azokat a 20. század eleji orosz mozgalmakat, melyek az idő, a tér és az emberi faj alaptulajdonságainak megváltoztatásában gondolkodtak, a megváltásteóriákat összekötve a baloldali gondolattal.³⁸ Az időn és a téren való totális uralom képzete és a halál eltörlésének gondolata műveikben összekapcsolódott a forradalom türelmetlen, annak azonnali szükségességét hirdető retorikájával, mely nem a túlvilági élethez kötötte a jobb élet ígérését, hanem a Földön megvalósuló, eljövendő új világhoz.³⁹ Mivel a túlvilági lét képzete negligálódott, az anyagi lét vált e biopolitikai utópiák tárgyává. E létben pedig, mivel minden anyagi, tehát fizikai természetű, minden manipulálható is. Jól láthatjuk, hogy e totális biohatalom radikális következményéhez a technológiában és a társadalomszervezés utópikus képzetében való törtetlen hit volt az egyetlen járható út.⁴⁰ A higiéniai propaganda és a biopolitika kapcsán azért tartom fontosnak az orosz modernizmushoz kötődő orosz biokozmisták mozgalmát megemlíteni, mert, ahogyan arra Boris Groys rámutat, az 1920-as évek „Új emberének” létrehozásában⁴¹ épp e mindent manipulálni képes totális biohatalom képét lehet felismerni. Mindemellett a múzeum szerepe is vizsgálatra érdemes. Nikolai Fedorov, a kozmisták talán leghíresebb képviselője szerint a haladással alapvetően szemben áll a muzeális intézmény, ugyanis egy olyan gépezetként működik, mely megtagadja a haladás szelleméhez illeszkedő régiek újakkal való lecserélését, éppen a régi dolgokat változtatja halhatatlanná.⁴² Ha mindezt a gondolatot a higiéniai múzeumok történetre adaptáljuk, látjuk, hogy a higiéniai propaganda miatt a testek múzeumba kerülnek, ahol bemutatva egyszerre megismerhetővé és halhatatlanná válnak. A népszerű megismerése és a múzeum halhatatlanná alakító technológiája eredményeképp pedig a totális biopolitika képes működésbe lépni. A kiállítások és a későbbiekben létrejövő múzeum vizsgálata azért is kifejezetten érdekes, mert azt láthatjuk, hogy a reprezentáció e csúcshintézménye kétféle hatalmi technikát is egyesít. Nemcsak a nevelés – és ez által az önszabályozás tereként – működik, hanem a biopolitika reprezentációs eszközeként vagy propagandájaként, mely bemutatja a degenerációt, tehát a *homeosztázis*tól elkülönülőt, felmutatja a gondoskodó intézményrendszer apoteózisát és a higiénia általános szabályait, amelyek a hosszú életet biztosítják.

*A haladás retorikája a múzeumban:
az ipari kapitalizmus tárgyainak teste és a modernizmus utópiája*

Az intézményt a nyilvánossá váló múzeumok történetében, az 1851-es világkiállítás után kialakult egészségügyi és nevelésügyi múzeumok kultúrtörténetének keretében érdemes megközelíteni. Az 1890-től a képzőművészeti és természettudományos gyűjteményt felépítő és bemutató intézmények mellett megjelent egy harmadik típusú kiállításforma, majd múzeum is, melynek gyűjteményezési köre

³⁸ Vö. GROYS–HAGEMEISTER, 2016.

³⁹ HAGEMEISTER, 2016. 27.

⁴⁰ Nikolai Fedorov nyomán: GROYS, 2016. 8–9.

⁴¹ Vö. VUJOSEVIC, 2017.

⁴² GROYS, 2016. 11.

az egészséghez és a neveléshez kötődő kutatásokra, illetve tárgyakra terjedt ki.⁴³ A londoni világkiállítástól kezdődően a (világ)kiállítások és múzeumok a világkereskedelem, a szabadidő-eltöltés, a turizmus és a nevelés új tereiként jelentek meg, melyekben új cselekvési mintákat mutattak be és alakítottak ki.⁴⁴ Tony Bennett megfogalmazása szerint az 1851-es világkiállítás volt az első olyan tárlat, ahol a

„hangsúly az előállítás folyamatáról áttevődött a végtermékre, melyet elszakítva a készítői keze nyomától a tőke és az állam termékeny és összehangolt hatalmának jelzéseként tártak a nézők elé. Nem annyira a munkásosztály technikai képzésének instrumentumai voltak, hanem saját munkájuk eldologiasodott késztermékei elé járuló csodálat eszközei, vagy ahogy Benjamin fogalmaz »az Áru fétisének zarándokhelyei.«”⁴⁵

A szentpétervári higiéniai múzeum előtörténetét, elsősorban az 1893-as és 1913-as kiállításokat azért is fontos összekapcsolni a világhiállítások történetével, mert a világhiállításokon bemutatott ipari kapitalizmushoz kapcsolódó tárgyak és találmányok kerültek itt is bemutatásra, összekapcsolva és sorrendbe állítva az ehhez kapcsolódó testekkel, annak betegségeivel, anomáliáival és tökéletes működésével együtt. A termékek és a hozzájuk kapcsolódó rendszerezett tudás reprezentációján keresztül a kiállítások a kulturális és politikai integráció tereivé váltak, és létrehozták és működtették a bemutatott termékek meghatározott klasszifikációs rend szerinti kiállítását és interpretációjának új módszereit.⁴⁶ A kulturális reprezentációt vizsgáló muzeológia a tárgyak tipológiai rendbe sorolását a viktoriánus evolucionizmus történetéhez kapcsolja.⁴⁷ Ezt az új típusú klasszifikációs rendszert használták a higiéniai kiállításokon is, csak éppen nem a saját kultúrától távol eső, egzotikus másik meghatározására alkalmazták, hanem a betegségek (a *beteg test* mint *Másik*) és az ipari munka társadalmához kapcsolódó termelés és gyártás (a *munkás* mint *Másik*) új termékeinek reprezentálására. A tipológia alkalmazásával minden kiállított tárgy, termék és adat összehasonlíthatóvá, sőt rangsorolhatóvá vált például területileg (ne felejtjük el, hogy „összorosz” kiállításokról van szó) vagy az egészség konstruált normája szerint. Az 1920-as évek higiéniai múzeuma ugyanezt az evolucionista antropológiai elveken nyugvó klasszifikációs rendszert követte, csak épp az emberi egyedfejlődés lépcsőfokaitól kezdve a társadalmi betegségek osztályozásán át a mozgáskultúra jótékony hatásait számba véve ért el a jólét megjelenítéséhez. Az 1851-es világhiállítás után, az „imperializmus korában” az újonnan kialakult múzeumokban az egészségügyi fejlődés is az ipari kapitalizmus eredményeként, egyfajta haladás-retorikán keresztül reprezentálódott. Így az olyan múzeumok, melyek az egészségüggyel, neveléssel, higiéniaiával kapcsolatos kérdéseket tematizálták, a történelmi és – ezzel összekapcsolódva – a biológiai totalitás konstrukciójának bemutatóhelyszíneiként foghatóak fel. A szociális körülmények jobbításának terveit és eredményeit nemcsak a hatalom fennálló

⁴³ Higiéniai vagy társadalmi (világ)kiállítások és múzeumok: Bécs, 1898; Budapest: 1901; Drezda, 1911; Szentpétervár, 1919.

⁴⁴ Vö. WEBER–FELBER, 1992.

⁴⁵ BENNETT, 2012. 44.

⁴⁶ FRAZON, 2012. 37.

⁴⁷ FRAZON, 2012. 213–228; SCHOLZE, 2004. 40–88.

rendjének kulturális reprezentációjaként olvashatjuk, hanem a társadalomszervezés azon utópikus terveként is, miszerint az új tudásokat és az ezekhez kapcsolódó javakat a szélesebb jólét elérésének eszközeként is lehet használni.⁴⁸

A világiállításokat követően a higiéniai kiállítások azáltal, hogy a tárgyakat meghatározott klasszifikáció szerint sorba rendezve tárták a befogadók elé, a látogatókat is rendezett sorokba terelték. A kiállítások terei a pozitivistá hagyományokon alapuló rendezett szórakozás színhelyévé, az oktatás egy lehetséges terévé váltak, ahol a tárgyak megismerésének lehetősége folyamatos ismétléssel elsajátított önszabályozással járt. A látogatók magukra véve a hatalom tekintetét a tudás alanyává és tárgyává váltak, az elrendezés hatalmával pedig elérték, hogy a nézőket nem egyénekként, hanem az egész tömegében (*en masse*) nevelhessék.⁴⁹ Tony Bennett megfogalmazása szerint a múzeumok tere ezáltal a hatalom és a tudás viszonyának intézményes megnyilvánulásaként is elemezhetővé vált. Ebben az értelmezési keretben a 19. század végén és 20. század elején a múzeum létrehozásának és állami felügyelet alá rendelésének kettős célja volt: az intézmény egyrészt emancipatorikus feladatok ellátására szolgált, másrészt a hatalom reprezentálásának és demonstrációjának eszközévé lett.

Ezek vizsgálatával ugyanis mérhetővé válik, hogy valóban szélesebb befogadó réteg látta-e, és így nyilvános médiumként kifejthette-e az alkotói által szánt hatást. A múzeum célzott látogatói körének feltárása azért is fontos, mert a higiénia állami reprezentációja kapcsán nemcsak azt érdemes vizsgálni, hogy ki és miért fogalmazhat meg állításokat a népesség egészségére vonatkozóan, hanem azt is, hogy mire vonatkoznak ezek az állítások. Az pedig, hogy mire, kinek a testére és viselkedésére vonatkozik az egészségügyi propaganda, részben a reprezentáció tárgyai, részben pedig a reprezentáció által megszerezhető tudás alanyai, tehát a kiállított testek és a látogatóként bevont egyének és csoportok vizsgálatán keresztül lehetséges. Mindennek azért is van különös jelentősége a *hatalom – egészségügy – reprezentáció* fogalmi körében, mert mindazok a testi tulajdonságok, melyekhez a közegészségügyi és higiéniai propaganda kötődik, olyan társadalmi termékek, melyek a társadalmi osztályok közötti eloszlástól is függnek. A mindenkori hatalom célja pedig, hogy e tulajdonságokat egymással szembeállítsa, és a fennálló hatalmi rend sajátos logikája alapján kialakított hierarchikus sorba rendezze.⁵⁰ Ahogy Pierre Bourdieu fogalmaz, ebben a hierarchikus rendben az alulra került osztályok autonómiájának egyik utolsó menedéke, hogy képesek maguk számára érvényes példaértékű emberképet rajzolni, ezért a testhasználat új meghatározása létükben fenyegeti őket.⁵¹ A testi tulajdonságok társadalmi osztályok közötti hierarchikus eloszlását összekötve a nyilvánossá váló múzeum szabályozó mechanizmusaival, azt láthatjuk, hogy a Higiéniai Múzeum terei tökéletes helynek bizonyulhattak az új testhasználat domináns meghatározásának interiorizálására. Ugyanis az újonnan látogatóként bevonni kívánt munkásság saját rossz munka- és lakáskörülményeit, ehhez

⁴⁸ Ahogy arra fentebb kitértem, a szentpétervári higiéniai kiállításokon elsősorban a lakhatási körülmények jobbításán és a munkásbiztosítás eredményein keresztül tematizálódott ez a problémakör.

⁴⁹ BENNETT, 2012. 25.

⁵⁰ BOURDIEU, 1977. 51.

⁵¹ BOURDIEU, 1977. 53.

kapcsolódó betegségeiket, sőt beteg szerveiket és helytelennek tartott viselkedési normáikat láthatták szembeállítva a haladás egységes narratívájával.

1893-ban, a korabeli kritika szerint a kiállításon kb. 5000 kiállító 50.000 tárgyat mutatták be, amelynek jelentős része közösségi gyűjtésen keresztül került a tárlatra. Összesen 400 specialista és 29 szakértői csoport, gyárak, üzemek és iskolák dolgoztak a tárgyak bemutatásán.⁵² Összesen nagyjából 100.000 fizető vendég tekintette meg a tárlatot, és 400.000 ingyenes jegyet osztottak szét kadétiskolások, női és férfi tanintézmények, felcserek és a pétervári rászoruló lakosság között, akik a fizető vendégektől különválasztva délig léphettek be a kiállítótérbe. Egy recenzió szerint a kiállítás esősorban azoknak készült, akik nem fizetőképesek, ám *szükségük van* az ismeretekre. Az áprilistól októberig megrendezett tárlat a nyári hónapokban 11 és 20 óra között volt megtekinthető. A megnyitó napján 1 rubel 50 kopejka volt a belépési díj, majd a hét minden keddjén szintén kellett 50 majd 30 kopejkát fizetni. Vagyis a kiállítás, bár nyilvánosan, mindenki számára látogatható volt, osztályalapon megkülönböztette a közönséget azzal, hogy különböző időszakokat és napokat jelöltek ki a látogatásra a díjszabás mértékével. Mégis a látogatószám igazolta, hogy a nyitvatartási idő, a belépőjegyek ára és a tárlatvezetések megkönnyítették a kiállításához való hozzáférést, mivel már az első napon 515, majd az utolsón 2552 látogatót számoltak.⁵³

Az 1913-es kiállítás előállítási költségeire a Miniszterek Tanácsa összesen 242,300 rubelt különített el (fenntartásra, kommunikációs költségekre és tárgyak létrehozására), melyet a korabeli recenziók minimális összegnek minősítettek. A kiállítást a drezdai Higiénai Kiállításra küldött anyaggal egészítették ki, ám közösségi tárgygyűjtés már nem volt kiírva a források szerint ebben az évben.⁵⁴ A kiállítás összesen – majd 100 – részlegét csoportos vezetések keretében is meg lehetett tekinteni, melyet a moszkvai (*zemszkaja medicinához tartozó*) orvosok vezettek: 25 ember 5–10 kopejkáért léphetett be.⁵⁵ Az érdeklődés pedig akkora volt, hogy kérvényt intéztek a hadi intézményekhez, akik termeket biztosítottak, hogy meghosszabbíthassák az egyébként is már 5 hónapja nyitva álló kiállítást.⁵⁶ Végül szeptemberben, a záró hónapban P.M. Bulatov főkommisszár szerint 394.706 látogató egyénileg, 60.000 pedig vezetéssel tekintette meg.⁵⁷

Az 1928-as kiállítás esetén megváltozott a nyilvánosság kérdése. Egyfelől a higiéniai kiállítások a népoktatás hathatós eszközének bizonyultak 1919 óta, és már az 1913-as kiállítástól kezdve elindult az állandó múzeumválasztás folyamata. Az 1919-től Egészségvédelmi Múzeumként működő intézményben tehát nem efemer tárlatok, hanem intézményi kiállítások jönnek létre. A múzeum állandó helyvel (Rakova u. 25, jelenleg: Ital'janskaya Ulitsa, 25.) és nyitva tartással rendelkezett, mely a munka idejéhez igazodott, és szinte állandóan látogatható volt.⁵⁸ Az ismert

⁵² ЖУРНАЛ, 1894. 572.

⁵³ ЖУРНАЛ, 1894. 572.

⁵⁴ ГИГИЕНА И САНИТАРИЯ, 1912. 473.

⁵⁵ ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА, 1913. 20(27). 984.

⁵⁶ ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА, 1913. 20(37). 1258.

⁵⁷ ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА, 1913. 20(39). 1344.

⁵⁸ Vasárnap reggel 10 és 5 óra között, hétfőn, kedden és szombaton dél és 5 között, míg szerdán és pénteken 5 és este 10 óra között volt nyitva a múzeum.

források szerint már 1920-tól kezdve önképző látogatótúrákat szerveztek,⁵⁹ ahol az érdeklődők vezetőjükkel átlagosan 20 fős csoportokban járták végig a kiállítótermet. Az állam és a nép között kialakított új pedagógiai jellegű kapcsolat jele, hogy a befogadást nemcsak a magyarázó szövegek és a tárlatvezető, de a tematikus túrákhoz tartozó kiadványok és az ezekhez kapcsolódó értelmező kérdésekkel is segítették.⁶⁰

A jövő fertőzések nélkül: higiénia és az embergép

A kiállítóterben megjelenő hatalom tekintete tehát egyfelől felismerhető a látogatók önmagukra vett regulálásban, főként, ha ez a saját testükre, illetve az általuk létrehozott tárgyakra vonatkozik, ahogy ezt a higiéniai múzeumok esetében láttuk a munkásosztály kapcsán. Másfelől felismerhető a hatalom tekintete a *Másik*, a *degenerált* egyed, a *nem egészséges* test reprezentációja révén kialakított retorikában is. A higiéniai kiállítások kommunikációs célja, a fentebb vázoltak értelmében egy általános *homeosztázis* bemutatása, melyhez először (1893, 1913) az imperializmus, majd a forradalom (1920) szervezett retorikai eszköztárát használják. A kiállítások retorikai formuláit azért is érdemes figyelembe venni, mert a reprezentáció politikumának fontos megnyilvánulási formái. Ahogy Bruce Ferguson rámutat, amennyiben a kiállítás olyan, mint egy kijelentés, vagy kijelentések sora, mely a jelentés láncába illeszkedik, akkor a kiállítást az adott intézmény beszédaktusának tekinthetjük, melyből megállapíthatjuk a rendező (intézmény vagy fenntartó) kulturális háttérét, vagy textusának történetét is.⁶¹ A higiéniai kiállítások mint a megnyilatkozás formái, tehát nemcsak az információközléseké, hanem a cselekvéseké is, melyekből következtethetünk a fenntartó (tehát a mindenkori politikai hatalom) természetére és tulajdonságaira.

1893-ban és 1913-ban, még a világháborúk előtt, a termékek, találmányok, gyártási folyamatok és statisztikai adatok progresszivistá taxonómiájának célja – ahogyan az előzőekben láthattuk – elsősorban az egységes *összorosz* eredmények kicsúcsosodásának felmutatása volt. A haladás és az industrializáció ugyanúgy a modern kor szimbóluma az 1920-as évek kiállítási anyagaiban is, ám, ahogyan arra Tricia Starks rámutat, a forradalom és háború után a célok némileg átalakultak.⁶² A propagandaanyagok az általános jóllét elérését hirdették, melynek elérése ugyan az egyéni viselkedés következménye, ám az egész ország termelését növelni képes, és gyorsítja az átmenetet a szovjet rendszerbe is. Ugyanakkor a testre és egészségügyre vonatkozó szabályozó mechanizmusok nemcsak az ideológia elterjesztésének eszközei voltak, hanem a háború és a forradalom utáni felépülést is szolgálták. Mindehhez a higiéniai propagandához kapcsolódóan ki kellett alakítani egy nyelvet, és ahhoz fogalom és metaforák készletét is társítani kellett:

⁵⁹ Az 1928-as kiállításra vonatkozó látogatószámra nincs ismert adatom, ám mivel egy már tíz éve állandó helyszínnel rendelkező intézményben valósult meg, így a látogatószámot nem látom megfelelő mérőszámnak.

⁶⁰ ПАМЯТКА К САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЭКСКУРСИИ В МУЗЕЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ, 1928.

⁶¹ FERGUSON, 1996. 132.

⁶² STARKS, 2008. 163.

„a test mint gép, ami működik”,⁶³ „a racionalizált idő és tréningelt test által jól működő, eredményes embergépek”.⁶⁴ A forradalmi nyelvezet vagy a háborús retorika szintén hozzátartozott az új ember „megkonstruálásához” és prezentálásához. 1920–1928 között a múzeum kísérőanyagainak és szórólapjainak nyelvezete elsősorban ehhez igazodott. A fertőző betegségek részlegén tett önképző látogatáshoz készített kiadvány megfogalmazásában: „amikor a mikroba bekerül az emberi szervezetbe, rögtön találkozik az akadályokkal, például a fehérvérsejttel. Ha van elég fehérvérsejt, és ezek sokan vannak és erősek, akkor a győzelem az egészségé.” Bizonyos esetekben a hasonlóan naiv megfogalmazás keveredik a forradalmi nyelvezettel: az „immunitás az, amikor a test védőrendszere megöli a támadó mikrobákat. [...] Így van az, amikor megbetegszik az ember: küzd, és végül meggyógyul a fertőzésből.”⁶⁵ Egy másik kiadványban hasonlóan nyilatkoztak a kiütéses tífuszról:

„Ahhoz, hogy legyőzzük az ellenséget, ismernünk kell a fortélyait, minden ravaszságát, és azt, hogy mihez alkalmazkodik. Minden gyengeségét és sebezhetőségét, egyszerűen figyelmesen és lelkiismeretesen ki kell ismernünk az ellenség minden oldalát, és ugyanezt kell mondanunk a fertőző betegségekről is. Ahhoz, hogy megóvjuk egészségünket és a többiekét, feltétlenül tudnunk kell, hogyan terjed, és milyen eszközök vannak a küzdelemre.”⁶⁶

A forradalmi retorika szervesen összekapcsolódott a régi rendtől való elhatárolódással is, mely az új, egészséges, ideológiailag tudatos, racionalizált életet élő új ember leírásához kapcsolódott. „A szovjet medicina igyekszik megsemmisíteni a régi rend összes rohadt gyökerét, mint a tudatlanság, kosz, vajákosság, iszákosság, hogy megerősítse az ember szervezetét, és ellenállóbbá tegye a mikrobákkal való küzdelemben.”⁶⁷ Az intelmekhez kapcsolódó tárgyanyag nemcsak a mikrobák grafikai ábrázolásából állt, hanem a fertőzött, megbetegedett testrészek is kiállításra kerültek formaldehidbe áztatva. Utóbbiak jelenleg is a Higiéniai Múzeum kiállításának részét képezik. A beteg szervek bemutatása szorosan kapcsolódik a higiéniai kiállítások jó gyakorlatokat és a degenerációkat reprezentáló kiállítási elvéhez. Ahogy 1893-ban a reprezentációs tér az ipari termeléshez kapcsolódó kiállítási tárgyakat a haladás materiális jelölőivé alakította, úgy 1928-ban az eddig csak orvosok számára látható szervek borzongató bemutatása és az ehhez kapcsolódó „higiéniai” jótanácsok azt sejtették, hogy – amennyiben a látogatók megfogadják az egészségügyi propaganda alapelveit –, egy betegségek nélküli jövőt kreálhatnak maguknak, ahol a technológia és a prosperitás jótéteményeit mindenki élvezheti majd.

A közegészségügyi propaganda nyelvezete és célja a fertőzésekkel kapcsolatos tárgyakon és irányelveken keresztül jól megismerhető, ám 1928-ban a higiéniai

⁶³ Az 1928-as kiállítás 6. szobája a munka fiziológiáját, az egészséges munka alapjait és az egészségvédelmi szervek működését mutatta be, melyben az egyik fő hasonlat épp az emberi test és a gép közötti kapcsolatáról szólt: „emberi test nagyon hasonlít egy gépre, mert a gépnek ahhoz, hogy dolgozzon üzemanyag kell, ahogy az emberi gépnek is szüksége van erre, mely az étel.” ПУТЕВОДИТЕЛЬ, 1928.

⁶⁴ STARKS, 2008. 163–165.

⁶⁵ ПАМЯТКА К САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЭКСКУРСИИ В МУЗЕЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ, 1928.

⁶⁶ ЧТО ТАКОЕ СЫПНОЙ ТИФ И КАК УБЕРЕЧЬ СЕБЯ ОТ ЗАБОЛЕВАНИЯ ИМ? 38/25.

⁶⁷ ПАМЯТКА К САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЭКСКУРСИИ В МУЗЕЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ, 1928.

felügyelet ezeken túl is több irányba ki terjedt. A munkaidő mint az államapparátus intézményeinek a racionalizált emberhez szinkronizált ritmusa a múzeum egyik fő vizsgált területe volt. A felügyelt és mindenki számára előírt mechanizált munkapihenés-szabadidő-eltöltés ideje a propaganda szerint a termelést növelte, ezáltal gyorsította a szocializmus kiépítését és a háborúból való felépülést.⁶⁸ A racionalizált munka, valamint az ehhez edzett és karban tartott egészséges testek nemcsak az ipari munkához igazodtak, de szervezett felügyeletük által az egyre produktívabban működő testek ugyanilyen fegyelmезetten vették ki részüket a szocialista mozgalomból.⁶⁹ Az 1928-as kiállításon külön részlegben mutatták be az egészséges munkát és munkakörülményeket, a főbb foglalkozási ártalmakat, és mindazt, ami a produktív, javakat előállító tevékenységekhez tartozik. Jellemző, hogy az anyagcsere és az összes elfogyasztható alapanyag ismertetése is ebben a részben kapott helyet, ugyanis a táplálkozás úgy került bemutatásra mint a munkát lehetővé tevő szükséges „működés.” A múzeum munkával foglalkozó része a szovjet test munkához kötődő propagandáját és a kapitalista rendtől való elkülönülést egyértelműen kapcsolta egymáshoz a taylorizmus kritikáján és a szovjet munka szervezésének gyakorlatán keresztül. Bemutatta, hogy „*Taylor rendszere nem tesz jót a dolgozó szervezetének, mivel krónikus kimerültséghez vezet*”. Ezzel szemben a „*szovjet tudományos laborokban dolgozzák ki a rendszert arra, hogy miként növeljék a munka határfokát, de ne károsítsák a szervezetet és megóvják az idő előtti elhasználódástól*”.⁷⁰

Összegzés

Tanulmányomban az egészségügyi és higiéniai propaganda reprezentációjának történetével foglalkoztam a szentpétervári Higiéniai Múzeum 1893-ban, 1913-ban és 1928-ban megrendezett kiállításait bemutató. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miért a nyilvánossá vált múzeumot tartotta az állam a biopolitikához köthető intézkedések és kutatások bemutatására alkalmasnak. Megvizsgálva, hogy 1893 és 1928 között milyen egészségügyi rendeleteket mutattak be, milyen témákkal foglalkozott az intézmény és ehhez milyen retorikát használtak, elemezhetővé vált, hogy a vizsgált időszakban a társadalomszervezés utópikus tervei hogyan kapcsolódtak össze a szociális gondoskodással.

Oroszország egészségügyi rendszere több komoly problémával küzdött 1893 és 1928 között: a cári egészségügyi apparátus elavultnak számított már 1893-ban is, megreformálása politikai harcokat eredményezett és lassan haladt. Mindeközben a polgári lakosság egészségügyének kérdése háttérbe szorult a hadsereg ellátásával szemben, emellett pedig az éhezés és fertőzések (kolera, tífusz, vérhas) tovább gyengítette és csökkentette a lakosságot. A szentpétervári múzeum állami fenntartású intézményként olyan kiállításokat rendezett, amelyek szélesebb nyilvánosság számára váltak láthatóvá. E nyilvános, állami felügyelet alatt álló múzeum létrehozásának emancipatorikus célja volt, ugyanakkor a hatalom reprezentálásának

⁶⁸ STARKS, 2008. 163.

⁶⁹ STARKS, 2008. 162–200.

⁷⁰ ВЕНЕРИЧЕСКИЕ БОЛЕЗНИ И БОРЬБА С НИМИ, 1938.

és demonstrálásának eszközévé is vált. A reprezentációt és felügyeletet azért fontos összekötni a múzeum történetében, mert láthatóvá válik a propaganda működése a múzeumi terekben, vagyis, hogy a Higiéniai Múzeum tökéletes helynek bizonyulhatott az új testhasználat domináns meghatározásának interiorizálására. Ugyanis az újonnan látogatóként bevonni kívánt munkásság az önnön egészségügyi állapotát és viselkedési normáit láthatta szembeállítva a múzeum által bemutatott haladás egységes narratívájával. A múzeumi nyilvánossághoz kötődő ismert adatok (látogatószám, jegyárak stb.) vizsgálatán keresztül megállapítható, hogy a múzeum, bár valóban szélesebb befogadó réteg számára vált láthatóvá, osztályalapon megkülönböztette a látogatóit.

A szentpétervári Higiéniai Múzeumot a világkiállítások után átalakuló, nyilvánossá váló múzeumok történetének kontextusában elemeztem, mivel 1851 után a múzeumok a szabadidő-eltöltési gyakorlatok, a kereskedelem és a nevelés új tereiként értelmezhetőek. A Higiéniai Múzeumban a világkiállításokon bemutatott ipari kapitalizmushoz kapcsolódó találmányokat és ezek eredményeit állították ki, összekapcsolva a higiéniaiával, a testekkel, azok betegségeivel, anomáliáival és tökéletesnek tartott funkcionálásával együtt. A múzeum tereiben tehát az egészségüghöz kapcsolt fejlődés is az ipari kapitalizmus eredményeként vált értelmezhetővé. A higiéniai kiállítások célja egy általános homeosztázis bemutatása volt, melyhez (1893, 1913) az imperializmus, majd a forradalom (1920) retorikai eszköztárát használták. A múzeum által kialakított klasszifikációs rend szerinti reprezentáción keresztül a kiállítások és a múzeum (gyűjteményével együtt) a politikai integráció tereivé váltak. A szociális gondoskodás itt bemutatott terveit nemcsak a hatalom kulturális reprezentációjaként értelmezhetjük, hanem a társadalomszervezés utópikus elképzeléseiként is, melyben a bemutatott új célokat és eredményeket a biológiai szükségállapot nevében a jólét elérésének eszközeként jelenítették meg.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

ПУТЕВОДИТЕЛЬ 1928.

ПУТЕВОДИТЕЛЬ ПО МУЗЕЮ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ЛЕНИНГРАДСКОГО ОБЛЗДРАВОТДЕЛА. ЛЕКЦИОННО-ЭКСКУРСИОННОЕ БЮРО К/О ЛОСПС И САНПРОСВЕТБЮРО ЛЕНИНГРАДСКОГО ОБЛЗДРАВА. ИЗДАНИЕ ЛЕНИНГРАДСКОГО МЕДИЦИНСКОГО ЖУРНАЛА. ЛЕНИНГРАД. 1928. (Orosz Nemzeti Könyvtár, 59/1160.)

ЖУРНАЛ 571.

ЖУРНАЛ РУССКАГО ОБЩЕСТВА ОХРАНЕНИЯ НАРОДНАГО ЗДРАВЯ ЗА 1893 ГОД. (Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ЖУРНАЛ 47.

ЖУРНАЛ РУССКАГО ОБЩЕСТВА ОХРАНЕНИЯ НАРОДНАГО ЗДРАВЯ ЗА 1894 ГОД. (Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ЖУРНАЛ 187.

ЖУРНАЛ РУССКАГО ОБЩЕСТВА ОХРАНЕНИЯ НАРОДНАГО ЗДРАВЯ ЗА 1894 ГОД.
(Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ЖУРНАЛ 572.

ЖУРНАЛ РУССКАГО ОБЩЕСТВА ОХРАНЕНИЯ НАРОДНАГО ЗДРАВЯ ЗА 1894 ГОД.
(Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ВЕНЕРИЧЕСКИЕ БОЛЕЗНИ И БОРЬБА С НИМИ

ПОД РЕДАКЦИЕЙ ДИРЕКТОРА ЛЕНИНГРАДСКОГО ДЕРМАТО-ВЕНЕРОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА. ПРОФ. О. Е. ГОРБОВИЦКОГО И ЗАМ. ДИРЕКТОРА ЛЕНИНГРАДСКОГО ДОМА САНИТАРНОЙ КУЛЬТУРЫ Д-РА И. Е. ВОЛЬПЕРТ. ЛЕНИНГРАДСКИЙ ДОМ САНИТАРНОЙ КУЛЬТУРЫ. ЛЕНИНГРАД. 1938. (Orosz Nemzeti Könyvtár, 38-8/1206.)

КАТАЛОГЪ 1893.

КАТАЛОГЪ ОТДѢЛА С.-ПЕТЕРБУРГСКОЙ ГОРОДСКОЙ СТАТИСТИКИ НА ВСЕРОССИЙСКОЙ ГИГИЕНИЧЕСКОЙ ВИСТАВКѢ 1893 ГОДА УСТРОЕННОЙ РУССКИМЪ ОБЩЕСТВОМЪ ОХРАНЕНИЯ НАРОДНАГО ЗДРАВЯ. С.-ПЕТЕРБУРГЪ. (Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ГИГИЕНА И САНИТАРІЯ 473.

ГИГИЕНА И САНИТАРІЯ. ЖУРНАЛЬ ПОСВЯЩЕННЫЙ РАЗРАБОТКѢ ВОПРОСОВЪ ОЗДОРОВЛЕНИЯ РОССИИ. Н. Ф. ГАМАЛЬ. ТОМЪ V 1912. С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
(Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА 1912 20(26).

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА. КЛИНИЧЕСКАЯ И БЫТОВАЯ ГАЗЕТА ДЛЯ ВРАЧЕЙ. А.А. ЛОЗИНСКИЙ – Г.И. ДЕМБО 20(26). 1913 Г. (Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА. 1913 20(42).

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА. КЛИНИЧЕСКАЯ И БЫТОВАЯ ГАЗЕТА ДЛЯ ВРАЧЕЙ. А.А. ЛОЗИНСКИЙ – Г.И. ДЕМБО 20(42). ВОСКРЕСЕНЬЕ 20 ГО ОКТЯБРЯ 1913 Г. (Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА 1913 20(27). 984.

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА. КЛИНИЧЕСКАЯ И БЫТОВАЯ ГАЗЕТА ДЛЯ ВРАЧЕЙ. А.А. ЛОЗИНСКИЙ – Г.И. ДЕМБО. 1913 Г. (Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА. 1913 20(37). 1253.

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА. КЛИНИЧЕСКАЯ И БЫТОВАЯ ГАЗЕТА ДЛЯ ВРАЧЕЙ. А.А. ЛОЗИНСКИЙ – Г.И. ДЕМБО. 20(37). 15 ГО сентябрь 1913 Г. (Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА. 1913 20(39). 1344.

ВРАЧЕБНАЯ ГАЗЕТА. КЛИНИЧЕСКАЯ И БЫТОВАЯ ГАЗЕТА ДЛЯ ВРАЧЕЙ. А.А.

ЛОЗИНСКИЙ – Г.И. ДЕМБО. 20(39). 29 ГО сентября 1913 Г. (Higiéniai Múzeum, Szentpétervár)

ЧТО ТАКОЕ СЫПНОЙ ТИФ И КАК УБЕРЕЧЬ СЕБЯ ОТ ЗАБОЛЕВАНИЯ ИМ? 38/25.
 ЧТО ТАКОЕ СЫПНОЙ ТИФ И КАК УБЕРЕЧЬ СЕБЯ ОТ ЗАБОЛЕВАНИЯ ИМ?
 ВЫСТАВКА-МУЗЕЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ПЕТРОГРАД. ГОСУДАРСТВЕННОЕ
 ИЗДАТЕЛЬСТВО, ПЕТЕРБУРГ. 1920. (Orosz Nemzeti Könyvtár, 59/1160)

ПАМЯТКА К САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЭКСКУРСИИ В МУЗЕЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ.
 ОТДЕЛ ЗАРАЗНЫХ БОЛЕЗНЕЙ. КУЛЬТОТДЕЛ ЛЕНИНГРАДСКОГО СОВЕТА
 ПРОФСОЮЗА. ИЗДАНИЕ КУЛЬТОТДЕЛА ЛЕНИНГР. СОВЕТА ПРОФСОЮЗОВ.
 1928. (Orosz Nemzeti Könyvtár, 41/3812.)

Szakirodalom

ARNOLD

1993 ARNOLD, David: *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*. Berkeley, University of California Press, 1993.

BENNETT

1995 BENNETT, Tony: The Exhibitionary Complex. In: *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. New York, Routledge, 1995. 59–88.

BOURDIEU

1977 BOURDIEU, Pierre: Remarques provisoires sur la perception sociale du corps. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales Année*, 18. (1977) 14. sz. 51–54.

FERGUSON

1996 FERGUSON, Bruce: Exhibition rhetorics: material speech and utter sense. In: *Thinking About Exhibitions*. Eds.: GREENBERG, Reesa – FERGUSON, Bruce W. – NAIRNE, Sandy. London–New York, Routledge, 1996. 126–136.

FOUCAULT

1978 FOUCAULT, Michel: *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*. New York, Pantheon Books, 1978.

2003 FOUCAULT, Michel: Society Must Be Defended. In: *Lectures At The College De France, 1975–76*. Eds.: BERTANI, Mauro – FONTANA, Alessandro. New York, Picador, 2003. 236–265.

FRAZON

2011 FRAZON, Zsófia: *A múzeum és kiállítás. Az újrarájzolás terei*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó, 2011.

GROYS

2016 GROYS, Boris: Unsterbliche Körper. In: *Die Neue Menschheit. Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. Eds.: GROYS, Boris – HAGEMEISTER, Michael – VON DER HEIDEN, Anne. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2016. 8–18.

HAGEMEISTER

- 2016 HAGEMEISTER, Michael: Unser Körper muss unser Werk sein. Beherrschung der Natur und Überwindung des Todes in russischen Projekten des frühen 20. Jahrhunderts. In: *Die Neue Menschheit. Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. Eds.: GROYS, Boris – HAGEMEISTER, Michael – VON DER HEIDEN, Anne. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2016. 19–67.

HUTCHINSON

- 1990 HUTCHINSON, John F.: *Politics and Public Health in Revolutionary Russia, 1890–1918*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press, 1990.

SOLOMON

- 1990 SOLOMON, Susan Gross: Social Hygiene and Soviet Public Health. In: *Health and Society in Revolutionary Russia*. Eds.: HUTCHINSON, John F. – SOLOMON, Susan Gross. Bloomington, Indiana University Press, 1990. 175–200.

STARKS

- 2008 STARKS, Tricia: *The Body Soviet. Propaganda, Hygiene, and the Revolutionary State*. Madison, The University of Wisconsin Press, 2008.